

АДЛЮСТРАВАННЕ АСАБІСТЫХ ЯКАСЦЕЙ ЧАЛАВЕКА Ў БЕЛАРУСКІМ ДЗЕЯСЛОВЕ

Ю. В. Бякрэева

*Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт, вул. Захарава, 21,
220034, г. Мінск, Беларусь, bekreyeva@mail.ru*

У дакладзе апісваюцца вынікі псіхалінгвістычнага эксперыменту, накіраванага на даследаванне асацыятыўнай сувязі дзеясловаў з характарыстыкамі чалавека. Даказана, што дзеясловы, якія абазначаюць міжасабовыя працэсы, імплікуюць пэўныя якасці характару ці катэгарыяльны тып чалавека. Выяўлены прыметы моцнага і слабага імплікацыяналу ў дзеяслоўным значэнні.

Ключавыя словы: псіхалінгвістычны эксперымент; асацыятыўная сувязь; імплікацыянал; дзеяслоў; характарыстыка чалавека.

У навуковых даследаваннях адзначаюцца факты выкарыстання дзеясловаў для характарыстыкі чалавека. Напрыклад, Ю. Д. Абрэсін вылучае сістэмы, з якіх складаецца чалавек, а дакладней, яго моўны вобраз, на падставе дзеясловаў-прымітываў: фізічнае ўспрыманне (прымітыў *воспринимать*), фізіялагічны стан (прымітыў *ощущать*), фізіялагічныя рэакцыі (без прымітыву), фізічныя дзеянні і дзейнасць (прымітыў *работать*), жаданні (прымітыў *хотеть*), мысленне, інтэлектуальная дзейнасць (прымітывы *знать, считать*), эмоцыі (прымітыў *чувствовать*), маўленне (прымітыў *говорить*) [1, с. 355–356]. Нідэрландскія лінгвісты Б. дэ Раад, Э. Малдэр, К. Клустрэман і У. Хофсті прапаноўваюць спіс дзеясловаў для апісання асобы (personality descriptive verbs), якія нараўне з прыметнікамі выкарыстоўваюцца як сродак рэгістрацыі меркаванняў аб асобе ў псіхалексічных даследаваннях чалавека [2].

У галіне літаратуразнаўства праз аналіз дзеясловаў раскрываюцца вобразы персанажаў мастацкіх твораў (напрыклад, [3]). Такім чынам, характарыстыка чалавека ўваходзіць у функцыянальны патэнцыял дзеяслова, але застаюцца адкрытымі **пытанні**: якія якасці чалавека вызначаюцца праз намінацыю працэсуальных фрагментаў свету, і як гэта вызначэнне ажыццяўляецца ў маўленні.

Актуальнасць пастаўленых пытанняў відавочна ў свеце вядучых навуковых напрамкаў сучаснай лінгвістыцы: антрапацэнтрычнага, які даследуе ролю чалавечага фактару ў мове і маўленні; кагнітыўнага, які разглядае язык як сродак пазнання і сховішча ведаў; дыскурсіўнага, які факсіруецца на функцыянальных аспектах моўных адзінак, узаемадзеяння лінгвістычных і экстралінгвістычных фактараў у камунікацыі.

Для выяўлення прымет катэгорыі «асабістыя якасці чалавека», якія актуалізуюцца ў дзеяслове пры яго ўжыванні, быў праведзены пілотны псіхалінгвістычны эксперымент з 50 рэспандэнтамі. Матэрыялам паслужылі 30 дзеясловаў (па 15 у двух заданнях). Асноўная частка дзеясловаў абазначае сацыяльнае дзеянне ці дзейнасць (напрыклад, *ваяваць, дзякаваць, працаваць*), але прадстаўлены і іншыя групы: фізічнае ўспрыманне (*слухаць*), жаданне (*дамагацца*), мысленне (*думаць*), маўленне (напрыклад, *прапаноўваць*), эмоцыі (*руніцца, баяцца*). Эксперымент праводзіўся дыстанцыйна на платформе psytoolkit.org, якая выкарыстоўваецца для мадэлявання псіхалагічных і псіхалінгвістычных эксперыментаў і апытанняў [4].

Эксперымент пачынаўся з кароткага паведамлення:

«Паважаны рэспандэнт, дзякуй за ўдзел у псіхалінгвістычным эксперыменце, прысвечаным пытанню аб тым, як дзеяслоў асацыіруецца з характарыстыкамі асобы. Эксперымент праводзіцца ананімна, але мы просім пазначыць узрост, гендар і ўзровень валодання мовай. Усе вашы адказы каштоўныя для эксперыменту, няма правільных і няправільных адказаў. Важна адказваць першае, што прыйдзе ў галаву. Час на адказ абмежаваны, першыя тры пытанні ў кожным заданні – для трэніроўкі. Калі вы не паспееце адказаць ці не ведаеце, як адказаць на адно пытанне, пераходзьце да іншага. “Няма адказу” – таксама важная інфармацыя для нашага эксперыменту».

У эксперыменце прынялі ўдзел 12 мужчын і 38 жанчын ад 18 да 69 гадоў, якія добра валодаюць беларускай мовай. 11 чалавек з’яўляюцца носьбітамі мовы, 23 рэспандэнта адзначылі, што яны свабодна валодаюць беларускай мовай у паўсядзённым і прафесійным жыцці, 16 чалавек апісалі моўную кампетэнцыю як «магу размаўляць дастаткова добра, чытаю і разумею».

У першым заданні рэспандэнтам былі прапанаваны 2 сказы, якія прадстаўляюць сабой паслядоўнасць семантычнага вываду (інферэнцыі), напрыклад, *Чалавек ахвяруе іншым. Ён шчодры?* Рэспандэнты пазначалі «так», калі лічылі, што характарыстыка правільная, і «не», калі былі не згодны з дадзенай характарыстыкай. Час адказу быў абмежаваны да 10 секунд.

У другім заданні на аснове апісання дзеяння рэспандэнты павінны былі даць першую характарыстыку, якая прыйдзе ў галаву. Напрыклад, *Чалавек, які даглядае іншага, ...* Варыянт адказу: *клапатлівы*. Час на адказ быў абмежаваны да 30 секунд.

Тэарэтычнай базай для аналізу паслужыла стахастычная мадэль значэння М. В. Нікіціна, у рамках якой вылучаюцца інтэнсіянал і імплікацыянал [5, с. 60–65]. Інтэнсіянал складаюць архісема і дыферэнцыяльныя семантычныя прыметы, якія вылучаюць класавы тып дэнататаў, у нашым выпадку, тып дзеяння. У імплікацыянал уваходзяць імавернасныя прыметы, адсутнасць якіх не выключае дэнатат з азначанага класу. Імплікацыянальныя прыметы адлюстроўваюць канцэптуальныя сувязі інтэнсіянальных прымет. М. В. Нікіцін вобразна тлумачыць адносіны паміж інтэнсіяналам і імплікацыяналам значэння як «адносіны паміж масай і створаным ёю полем прыцягнення, якое прыцягвае іншыя целы» [5, с. 64].

У нашым даследаванні дзейнючая асоба, якая ў сказе мае асобнае найменне (звычайна, назоўнікам у функцыі дзейніка), з’яўляецца такім «прыцягненым целам», а ў «полі прыцягнення» знаходзяцца некаторыя характарыстыкі дзейнючай асобы, якія асацыіруюцца з пэўным тыпам дзеяння, абазначанага дзеясловам.

У залежнасці ад ступені звязанасці інтэнсіянальных і імплікацыянальных прымет, а таксама ад імавернасці актуалізацыі імплікацый пры ўжыванні слова М. В. Нікіцін вылучае:

- жорсткі імплікацыянал, прыметы якога, як і прыметы інтэнсіяналу, актуалізуюцца пры кожным ужыванні слова;
- моцны імплікацыянал, прыметы якога блізкія да інтэнсіянальнага ядра і састаўляюць амаль абавязковую частку лексічнага значэння;
- слабы імплікацыянал – прыметы, наяўнасць якіх «аднолькава магчыма і праблематычна» [5, с. 61].
- адмоўны імплікацыянал ці негіймплікацыянал, які ўключае немагчымыя і несумяшчальныя з інтэнсіяналам прыметы.

Асацыятыўная сувязь паміж тыпам дзеяння і характарыстыкай чалавека вызначалася частатой з’яўлення пэўнага адказу на зададзены стымул, дакладней кажучы, стаўленнем колькасці вызначаных рэакцый да ўсёй атрыманай колькасці рэакцый на дадзены стымул. У першым эксперыментальным заданні вылучаюцца стымульныя пары з высокім працэнтам станоўчых адказаў (вышэй 80 %): *працуе – руплівы* (96 %), *прапаноўвае – ініцыятыўны* (96 %), *думае – разважлівы* (89 %), *ахвяруе – шчодры* (89 %), *папярэджвае – клапатлівы* (88 %). У кантэксте інтэгральнай мадэлі значэння М. В. Нікіціна дадзеныя ў парах характарыстыкі можна разглядаць як прыметы моцнага імплікацыянала дзеяслова. Да слабога імплікацыяналу адносяцца характарыстыкі з частатой станоўчых адказаў у дыяпазоне ад 80 да 50 %. Напрыклад, *дамагаецца – настойлівы* (78 %), *ваюе – агрэсіўны* (75 %), *змагаецца – дужы* (70 %), *аддае – шчыры* (66 %), *вучыць – адукаваны* (57 %), *прыстасоўваецца – памяркоўны* (55 %). Праведзены пілотны эксперымент не дае дастатковых падстаў, каб

уклучыць гэтыя прыметы ў склад лексічнага значэння дзеяслова. Эксперымент з другой фокус-групай рэспандэнтаў, павелічэнне колькасці рэспандэнтаў ці даныя іншых эксперыментаў, накіраваных на выяўленне імплікацыйных прымет дзеяслова, дазваляць удакладніць тып імплікацыі пэўнай характарыстыкі і адпаведна змадэліраваць інфармацыйны патэнцыял дзеяслова.

Дзве стымульныя пары *ратуе – слабы* і *губіць – добры* атрымалі 100 % адмоўных адказаў, што сведчыць аб наяўнасці адзначаных характарыстык у складзе негімплікацыйналу дзеяслоўных значэнняў.

Вынікі другога задання псіхалінгвістычнага эксперыменту прадстаўляюць сабой свабодныя асацыяцыі рэспандэнтаў, якія былі ранжыраваны па частаце. Рэакцыі першага рангу адносяцца да моцнага імплікацыйналу дзеяслоўнага значэння. Адзінкавыя рэакцыі адлюстроўваюць прыметы слабога імплікацыйналу.

Інтэрпрэтацыя асацыяцый прадугледжвае вызначэнне сэнсавых адносін паміж стымулам і асацыяцыяй. У працэсе асацыявання рэспандэнт звяртаецца да асабістага ментальнага лексікону. Аб'ектывацыя асацыятыўнай сувязі рэалізуецца лексіка-семантычным спосабам (стымульны дзеяслоў і рэакцыя – розныя словы, звязаныя агульнымі семантычнымі прыметамі) і марфемна-семантычным спосабам (стымул і рэакцыя – аднакаранёвыя словы, звязаныя агульнымі семантычнымі прыметамі; рэспандэнт актывіруе словаўтваральныя мадэлі).

Лексіка-семантычны спосаб прадстаўлены ў парах *слухае – уважлівы* (70 %), *навучае – настаўнік* (37 %), *награжае – агрэсіўны* (39 %), *дапамагае – добры* (27 %), *рупіцца – клапатлівы* (51 %), *даруе – добры* (31 %), *падкупляе – хабарнік* (22 %). Катэгарыяльнае імя ў якасці рэакцыі (напрыклад, *настаўнік*) паказвае на наяўнасць устойлівага стэрэатыпу дзейнучай асобы для вызначанага тыпу дзеяння (напрыклад, *навучаць*).

Марфемна-семантычны спосаб вылучаны ў парах *баіцца – баязлівы* (75 %), *вітае – ветлівы* (51 %), *дзякуе – удзячны* (53 %), *абараняе – абаронца* (35 %), *камандуе – камандзір* (29 %). Прыметы, якія адлюстроўваюць якасці ці катэгарыяльны тып чалавека, у дзеяслоўным значэнні адносяцца да імплікацыйналу як імавернасныя прыметы дзейнучай асобы. У значэнні адпаведных прыметнікаў і назоўнікаў гэтыя прыметы з'яўляюцца часткай інтэнсіяналу. Словаўтваральныя мадэлі «дзеянне – характарыстыка чалавека» сведчаць аб характаралагічным патэнцыяле дзеяслова.

Эксперымент пацвердзіў наяўнасць асацыятыўнай сувязі паміж дзеяннем і пэўнымі якасцямі дзейнучай асобы, а таксама дазволіў выявіць ступень асацыятыўнай сувязі і на падставе атрыманых даных устанавіць тып імплікацыйнай прыметы.

Бібліографічнія спасылкі

1. *Анресян Ю. Д.* Образ человека по данным языка // Избр. труды, т. II. Интегральное описание языка и системная лексикография. М. : Школа «Языки рус. культуры», 1995. С. 348–388.
2. *De Raad B., Mulder E., Kloosterman K., Hofstee W. K. B.* Personality-descriptive verbs // European Journal of Personality. 1988. № 2. P. 81–96.
3. *Шаповаленко Ю. В.* Средства характеристики героев романа Л. Н. Толстого «Война и мир»: предикатная лексика : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Моск. гос. обл. ун-т. М., 2010.
4. *Stoet G.* PsyToolkit: A novel web-based method for running online questionnaires and reaction-time experiments // Teaching of Psychology. 2017. № 44 (1). P. 24–31.
5. *Никитин М. В.* Основы лингвистической теории значения. М. : Высшая школа, 1988.